

*А. Қ. Қалиев, ҚР ИИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының қылмыстарды алдын ала тергеу кафедрасының бастығы, заң ғылымдарының кандидаты;
Б. Қ. Сәрсекей, ҚР ИИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының магистранты*

АЛДЫН АЛА ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА ЗИЯННЫҢ ОРНЫН ТОЛТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қылмыспен келген зиянның орнын толтырудағы тергеу бөлімшесі бастығының әрекеті, зиянның орнын толтыру тәсілдері жөнінде, сонымен қатар, азаматтар мен заңды тұлғаның мүліктік және басқадай құқықтарының бұзылуына байланысты жүргізілетін шаралар жиынтығы көрсетілген. Мақаланың құрамына жеке және заңды тұлғаға қылмыс нәтижесінде келтірілген зиянның мүліктік және моральдық мүдделерін қорғаудағы құқық қорғау органдарының әрекеті қарастырылады.

Түйін сөздер: тергеу әрекетіндегі зиян, зиянның орнын толтыру, тергеушінің қылмыспен келген зиянды орнын толтыру әрекеті, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтың жауапкер, зиян, зардап, тергеушінің әрекеті.

Қазақстан әлеуметтік-экономикалық және саяси құқықтық қалыптасу кезеңінде еліміздің заң шығарушылық саласында да көптеген өзгерістер жүзеге асырылуда. Жаңа өзгерістерге орай қабылданған жаңа заңдарда неғұрлым сапалы мазмұнға қарай бет бұрғандығын аңғаруға болады. Сонымен қатар, қылмыстық процестің демократиялық негіздеріне назар аудара отырып, адамның құқықтары мен заңды мүдделеріне деген көзқарас арта түсуде. Осыған орай азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сонымен қатар қылмыс нәтижесінде келген зиянның орнын толтыру — құқық қорғау органдарының бүгінгі таңдағы басты міндеттерінің бірі. Сондықтан, заң нормаларын дұрыс қолдана отырып, болған қылмысты ашу және жәбірленушіге қылмыс нәтижесінде келген зиянның орнын толтыру шараларын орындау қажет.

Жалпы статистикаға және тәжірибедегі істерді қарастыратын болсақ, жалпы жәбірленушілерге қылмыспен келетін зиянның көлемі бірнеше миллионнан асып кетеді. Ал оның ішіндегі жәбірленушіге қайтарылатын зиянның көлемі көптеген себептермен тек 22 пайыздан ең көп дегенде 28-30 пайызды ғана құрайтыны бәрімізге мәлім,

Қазіргі таңда елімізде осы мәселені жеңу және қылмыспен келген зиянның орынын толтыруға бағытталған жаңадан қабылданған заңнамалар мен қажетті нормативтік актілік құжаттар бар. Атап айтқанда, жаңадан қабылданған «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат» тұжырымдамасында көрсетілгендей тараптардың келісуіне және келтірілген зиянның өтелуіне негізделген сот төрелігін қалпына келтірудің жаңа институттарын бірте-бірте енгізу жөнінде айқын көрсетілген. Сонымен қатар, 2010 жылдың қаңтарында күшіне енген «Қазақстан Республикасының сотқа дейінгі жеңілдететін іс жүргізу» заңнамасы да өз кінәсін толық мойындаған жағдайда және қылмыспен келген зиян қайтарылған жағдайда хаттама толтырылып материал бірден сотқа жіберіледі. Бұл осы соңғы жылдардағы зиянның орнын толтыруға бағытталған және іс жүргізу барысындағы іске қатысушы екі жаққа да тиімді заңнаманың бірі болып отыр.

Сондықтан, зиянның орнын толтыру түсінігі зиян деген сөздің өзімен байланыстырыла зерттелуі тиіс. Жалпы зиян деген сөздің өзі бұзу, жамандық көрсету, қынжылту, денсаулығына зардап келтіру, біреуді жәбірлеу, белгілі азаматты шығынға ұшырату және осындай тағы басқа да мағыналарды білдіреді екен. Осыған байланысты қылмыспен келтірілген зиянды А. П. Рыжаков өзінің берген түсінігінде «жәбірленушіге, азаматтық талапкерге тиісті құнды заттарды белгілі бір әрекетпен күш көрсету арқылы келтірген (өзіне иемдену, бүлдіру, жою және т.б.) материалдық зиян келтіру» деп айтып өткен¹.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 117-бабы бойынша қылмыспен келтірілген залалдың мөлшері мен сипатын анықтау, қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, қылмыспен келтірілген залалдың мөлшері мен сипаты жауапкершілікті арттыру үшін маңызы зор. Осы орайда тергеу бөлімшесі бастығының қылмыспен келген зиянның орнын толтыру барысындағы төмендегідей әрекеттер жүргізуге тиіс. Қылмыстық іс жүргізу барысында зиянның орнын толтыру шараларын жүргізіп, оны қайтару әдістерін қолдану жұмыстарын мына төмендегі мәселелер анықталуы мүмкін:

- 1) зиянның көлемі мен сипатын анықтау, оны дәлелдеу;
- 2) заңды тұлғалар мен жеке азаматтарға зиян келуіне байланысты оларды азаматтық талапкер ретінде тану;
- 3) қылмыстық кодекспен тыйым салынған әрекетпен зиян келтірген субъектілерді азаматтық жауапкер ретінде тану;
- 4) ұрланған заттарды іздеу және оларды алу;
- 5) тергеу барысында алынған мүліктерді мемлекет органдарына тапсыру немесе тиісті деп тапқан жағдайда заңды иелеріне қайтару;
- 6) айыпкерлерге (азаматтық жауапкерлерге оның туыстарына) қылмыс барысында келтірген зиянның орнын өз еркімен толтыруын ескерту. Қылмыспен келтірілген зиянның орнын толтыруға арналған (ақша және бағалы заттарды) анықтау, оларды процессуалдық жолмен алу;
- 7) мүлікке тыйым салу әрекетін жүргізу;
- 8) тыйым салынған мүліктерді жауапкершілікпен сақтау жөнінде азаматтарға ескертіп бұл жөнінде олардан қолхат алу және басқа да тергеулік әрекеттер жүргізілуі қажет.

Материалдық зиянның көлемі мен сипатын анықтау барысында көбінесе оның сол жасалған қылмысқа байланысты және оның қоғамға қауіптілігіне басты назар аударылады. Соған байланысты, А. П. Рыжаков, «Қылмыспен келтірілген зиянның көлемі мен сипатын толық анықтамас бұрын, ең алдымен қылмыстың болған-болмағандығын немесе қандай қылмыс болғанын білуіміз керек. Қылмыстық кодекстің негізгі бөлімінің баптарына сәйкес қандай әрекеттердің қылмысқа жататындығын анықтап алуымыз (мысалы, жол көлік оқиғасынан болған жағдайдан ауыр зардаптың келуі)» қажет деп көрсеткен². Зиянның көлемі мен сипатын дәлелдеуге нақтырақ тоқталатын болсақ, бұл алдын ала тергеу барысындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 117-бабына сәйкес, қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлардың бірі — жасалған қылмыстың зардаптары және қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері болып табылады. Сондықтан қылмыс нәтижесінде келтірілген зиянның көлемі мен сипатын анықтап алмай, қылмыстың болғанын немесе болмағандығын және қандай қылмыс жасалғанын толық біле алмаймыз. Осыдан, дәлелдеудің элементтеріне зиянның «көлемі және сипатын» жатқызамыз.

Қылмыс нәтижесінде келтірілген зиянның көлемі мен ондағы қайтаруға қойылған соманың көлемі ешкімге күмән келтірмейтіндей болуы тиіс. Бұл жөнінде көптеген ойлар мен пікірталас тудыратын көзқарастар бар. Бұл жерде жалпы зиянның сипаттамасы мен көлемін анықтау жолдары Қазақстан Рес-

публикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 167-бабына сәйкес азаматтық, еңбек және басқа заңдардың нормаларында белгіленеді.

Аталмыш қылмыстық-құқықтық көзқарастағы мәселелерді қарастыра келіп, құқық қорғау органы мына төмендегілер анықталуы тиіс:

қылмыстың болғанын анықтау және оған баға беру;

- қылмыс құрамының бар-жоқтығын анықтау, олардың сатыларын тексеру (біреудің өміріне қастандық жасалмақшы, оқталу болды ма немесе аяқталған қылмыс болды ма);

- кінәлінің жағдайын жеңілдететін әрекеттерді қарастыру, жәбірленушіге қылмыс нәтижесінде келтірілген мүліктік және моральдық зиянның орнын өз еркімен толтыру, жабу, қайтару және басқа да жолдарын анықтау.

Сонымен, тергеу барысындағы зиянның көлемін анықтау үшін алдын ала тергеу барысында келесі мәселелер анықталуы тиіс:

- жәбірленушіге күш көрсетілгені, моральдық немесе мүліктік зиян келтірілгендігін растайтын құжаттар (куәгерлердің көрсетуі, маманның, дәрігердің, сарапшының тағы басқалардың айқындайтын құжаттары);

- қашан, қандай жағдайда және қандай әрекеттермен немесе әрекетсіздікпен мүліктік зиян келтірілгендігін, дәлелдемелерді анықтау;

- зиян келтірген адамның міні, себебі, неліктен, немен, құқыққа қарсы, қоғамға қауіпті әрекеттерін тексеру.

Алдын ала тергеу барысында жәбірленушінің қайтарылуға тиісті мүлкін қалай бағалайтындығын анықтау керек. Жалпы зиянның құнын есептеп, шығарылатын баға азаматтық талаптағы қойылған талапқа сәйкес, соттың талқылануында қаралу керек.

Материалдық зиянның мөлшері мен сипатын дәлелдеу барысында оның болған жағдайы мен салдары, зардаптарын зиянның жалғаспалы жағдайларын анықтау қажет. Бұл жағдайдан біз қылмыстың қауіптілігін, ауырлығын және тағы басқа да сипаттарын айыруға болады. Мысалға, өртеп жіберу, арнайы құрал қолдана отырып қылмыс жасау, автокөлікпен басып кету тағы басқа да келтірген зиянның салдарынан заттардың бүлінгені жайлы сипаттамасына байланысты терезелердің бүлінуі, есік, қабырға, шкафтардың бұзылуы арқылы қылмыскер мен жәбірленушінің арасындағы себепті байланысты білуге болады.

Мүлікті ұрлау, оны бүлдіру немесе жоюмен келтірілген залал жәбірленушіге өтеу жөніндегі шешім қабылдаған күні белгіленген бағаны ескере отырып өтеледі. Мүлікті ұрлау, зақымдау немесе жою арқылы келтірілген залалдың мөлшерін, оның құнын, бағасын анықтауда қажет болған жағдайда сот сарапшысының қорытындысы негізінде анықталады, ал залалды соттың немесе тергеу барысында осы мақсат үшін тағайындалған мамандар немесе комиссия анықтауы мүмкін.

Сот істі қараған кезде белгіленген бағаны ескере отырып, өтеуге жататын бағаның мөлшерін көбейтуге құқылы. Қылмыс жасалғаннан кейін бағаның өзгеруімен байланысты өндіріп алу мөлшерінің өзгеруі қылмыстың саралануы мен айып көлеміне ықпал жасамайды.

Іс жүзінде қоғамға қауіпті қылмыс жағдайымен келтірілген материалдық зиянның мөлшерін бағалау көп ретте қиынға соғады. Өйткені, біріншіден, баға әр жерде әртүрлі болатындығы бәрімізге мәлім. Соған сәйкес ол мүліктің құны да әр жерде әртүрлі болып келеді. Екіншіден, кейбір жағдайда ұрланған заттар, табиғатында өзіне тән еш жерде кездеспейтін заттар болуы мүмкін. Мысалы, көркем өнер, қолөнер туындылары немесе жәбірленуші үшін ерекше қымбат зат. Оларға ұғып алған ұтыс, жеңіп алған жүлде, сыйға тартылған сыйлық және басқа да заттар жатады. Алдын ала тергеу барысында ұрланған заттарды анықтау барысында ол заттар көбінесе жойылған, жөндеуге келмейтіндей бүлінген немесе белгісіз себептермен жоғалтылған болып шығады. Сондықтан бұлардың барлығы ортақ, бірыңғай бағамен есептелмей, тергеу барысында бұл жөнінде жәбірленуші мен айыпкер арасында әртүрлі көзқарастар мен келіспеушіліктер тудырады.

Болған қылмысқа сәйкес оны тергеу барысында ең алдымен объектіге келтірілген зиян мөлшері айқындалғаннан кейін басқа элементтері құрамының жағдайлары анықталады.

Осы зиянның орнын толтыруда тергеу барысында көптеген іс-әрекеттер арқылы зиянның орнын толтыру жолдарын ашуға болады. Атап айтқанда:

біріншіден, Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 20-тарауына сәйкес азаматтық талап қою арқылы жәбірленушіге немесе азаматтық талапкерге қылмыстың әсерінен келтірілген материалдық зиянның орнын толығымен қайтару;

екіншіден, зиянның орнын толтыру мақсатында Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 230-бабына сәйкес тінту және зат алу сияқты тергеу тәсілдерімен ұрланған заттарды іздеп табу, оларды иесіне толығымен қайтару жұмыстарын жүргізу;

үшіншіден, жәбірленушіге, азаматтық талапкерге қылмыспен келтірілген зиянның орнын толтыру мақсатында Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 161-бабына сәйкес мүлікке тыйым салу әрекеттері арқылы соттың шешімімен мүлікті жәбірленушіге алып беру;

төртіншіден, зиянның орнын толтыру барысында мүлік пен заттарды іздеу шараларын жүргізу, криминалистикалық тактиканың әдістерін тиімді пайдалана отырып жәбірленушінің бұрынғы жағдайын қалпына қайта келтіру;

бесіншіден, көршілес елдер мен дамыған мемлекеттердің осы мәселе жөніндегі, яғни зиянның орнын толтырудың әдіс-тәсілдері мен қолдану немесе пайдалану жолдарына байланысты озық тәжірибелерін пайдалану.

Жалпы, жәбірленушіге қылмыс нәтижесінде келген материалдық зардап көлемі көбінесе оның мүлікке келген зиянның сипатымен көрінеді. Қылмыстық іске қатысушы жәбірленуші өзіне келтірген зиян мен материалдық шығындардың орнын толтырылуын азаматтық талап арқылы қылмыстық істі жүргізушіден немесе соттан талап етуі тиіс. Бұл жөнінде С. В. Смирновтың көзқарасы бойынша, жәбірленушінің жазған материалдық зиянды толығымен өтелгені немесе өтелмегені жөніндегі қолхат процессуалдық түрде толтырылуы тиіс. Өйткені, осы қолхат істе маңызды құжат болып саналады. Кейбір жағдайларда осыған орай істі қысқарту, жазаны жеңілдететін басқа бапқа өзгерту немесе басқа да тергеулік іс әрекеттер жүргізілуі мүмкін делінген³.

Осындай мәселелерді тереңдете зерттей келе, олардың кейбір шешілу жолдарын қарастырып өткен, А. Н. Ақпанов азаматтардың қылмыстық процессуалдық кепілдемелер қолдану жолдарын көрсеткен⁴.

Қылмыстық іс жүргізу теориясы бойынша азаматтардың құқықтары мен жеке мүдделерін қорғайтын кепілдемелер беріледі. Басқаша айтқанда, белгілі бір әрекеттермен азаматтарды құқықтық қорғаудағы қылмыстық-процессуалдық жағдайлардың жиынтығын ұсынып отыр.

Қылмыстық-процессуалдық әдебиеттерде кепілдеме ретінде төмендегі құжаттар:

қылмыстық-процессуалдық құқық нормалары;

- қылмыстық сот ісін жүргізу барысындағы өз мүдделерін қорғау құқықтары;

қылмыстық іс жүргізушінің, лауазымды адамның және органның процессуалдық міндеттері;

қылмыстық ізге түсудің әділеттілігі және тәртібі;

қылмыстық іс жүргізудің принциптері және тағы басқалары жатқызылады деп толық көрсетіп өткен.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, зиянның орнын толтыру тәсілдері — бұл азаматтар мен заңды тұлғаның мүліктік және басқадай құқықтарының бұзылуына байланысты жүргізілетін шаралар жиынтығы. Оның құрамына жеке және заңды тұлғаға қылмыс нәтижесінде келтірілген зиянның мүліктік және моральдық мүдделерін қорғау да енеді.

¹ Рыжаков А. П. Возмещение вреда, причиненного преступлением. — М., 1999. — 12-б.

² Рыженков А. Я., Филиппов П. М. О возмещение ущерба на предварительном следствии. — Волгоград, 1983. — 145-б.

³ Смирнов С. В. Проблемы реализации в уголовном процессе права на возмещение вреда, причиненного преступлением, в условиях перехода государства к рыночной экономике. — Нижний Новгород, 1994. — 135-б.

⁴ Ахпанов А. Н. Проблемы уголовно-процессуального принуждения в стадии предварительного расследования. — Алматы, 1997. — 120-б.

Резюме

На основе анализа следственной практики и научной литературы рассматриваются процессуальные вопросы по восстановлению нарушенных прав потерпевшего, проблемы возмещения ущерба, причиненного преступлением, и способы возмещения вреда, причиненного преступлением.

Resume

On the basis of analysis the study of investigation practice and scientific literature is probed judicial questions on renewal of the broken rights for a victim. Examined the article some problems damage to the person caused a crime and offers the methods of compensation of harm of caused a crime.